

Я.Н. Марозава

Пра фанематычны статус гука [g] і яго месца ў фаналагічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы

Пры апісанні фаналагічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (вызначэнні колькаснага складу фанем і заканамернасцей іх функцыянавання) фанематычны статус некаторых гукаў падаецца супярэчліва. У прыватнасці, адным з такіх гукаў з'яўляецца змычна-выбухны па спосабе ўтварэння звонкі зычны гук [g].

Як вядома, у беларускай мове асноўным і нарматыўным з'яўляецца гук [ɣ] – **г** фрыкатыўны, шчылінны па спосабе ўтварэння, а [g] – арфаэпічная норма рускай мовы: бел. [ɣ]орад, [ɣ]од – руск. [g]ород, [g]од. Наяўнасць гука [g] у лексіцы беларускай мовы сведчыць пра запазычанасць слова: **[g]анак** (польск. < ням.), **[g]узiк** (польск.), **[g]анталь** (ням.), **[g]валт** (польск.), **[g]эбель** (польск. < ням.), **[g]онта** (польск.), **шва[g]ер** (ням.), **[g]арнец** (польск.), **[g]арсэт** (фр.), **джы[g]iт** (цюрк.), **джы[g]а** (англ.), **цy[g]лі** (польск. < ням.) і інш.

Адносна фанематычнасці [g] у даследчыка фаналогіі беларускай мовы А.І. Падлужнага ёсць розныя меркаванні. Так, у манаграфіі «Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы» ён піша, што наяўнасць гука [g] заўсёды сведчыць пра запазычанасць слова, і колькасць такіх слоў нязначная: **швагер, швагерка, гвалт, гарнец, ганак, гузік, гонта, нягеглы, гірса, газа, лязг, рэзгіны, мазгі, розгі**. Некаторыя з гэтых слоў, на думку вучонага, могуць вымаўляцца з фрыкатыўным [ɣ], што стварае арфаэпічныя дублеты. Мінімальныя пары слоў [скарочана МП], якія выяўлялі б фаналагічнае супрацьпастаўленне [g] і [ɣ], даследчыкам не выяўлены, прыводзіцца толькі сегментная МП: **гон(та) – гон(ка)**. На аснове гэтага А.І. Падлужны робіць вывад, што розніца паміж гукамі [g] і [ɣ] выкарыстоўваецца хутчэй у стылістычных мэтах, чым для адрознення слоў. Таму гукі [g] і [ɣ], на яго думку, неабходна аб'яднаць у адзін гукатып (фанему), бо розніца паміж імі не мае фанематычнага значэння, г.зн. гук [g] трэба разглядаць як варыянт фанемы [ɣ] [1].

У вучэбным дапаможніку для студэнтаў «Фанетыка беларускай мовы» гэты ж вучоны ўжо менш катэгарычны. А.І. Падлужны адзначае, што фанематычнасць гука [g] выклікае сумненне, бо ёсць, напрыклад, МП: форма роднага склону назоўніка жаночага роду **[g]аза** (руск. керосин) і форма назоўніка склону множнага ліку назоўніка **[ɣ]аз: [g]азы – [ɣ]азы**. Гэта розныя па значэнні словы. Аднак – мяркуе лінгвіст – «наўрад ці магчыма суадносіць [g] выбухны з асобнай фанемай, бо гэты гук сустракаецца толькі ў запазычаных словах і назіраецца тэндэнцыя да замены яго [ɣ] фрыкатыўным. У падобных выпадках прынята гаварыць аб свабодным вар'іраванні, а гук [g] разглядаць як факультатыўны варыянт фанемы [ɣ]» [2].

У «Фанетыцы беларускай літаратурнай мовы» [3] і ў «Беларускай граматыцы» [4] А.І. Падлужны паўтарае вывад пра тое, што гук [g] – факультатыўны варыянт фанемы [ɣ], але пры пераліку фанем беларускай мовы чамусьці ўключае [g] у склад фаналагічнай сістэмы як асобную самастойную фанему,

тым самым прэчачы самому сабе. Што да аўтараў падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для ВНУ па беларускай літаратурнай мове, то яны, як правіла, прымаюць адзін з вышэйназваных падыходаў – лічаць [g] або асобнай фанемай, або варыянтам фанемы [ɣ].

Аналіз лексікі сучаснай беларускай мовы паказвае, што ў нарматыўных акадэмічных слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы [5–6] зафіксавана больш слоў з [g], чым звычайна выкарыстоўваецца для ілюстрацыі ў вучэбных дапаможніках і граматыках, а іменна: не толькі *газа*, але і вытворныя ад яго *газніца*, *газнічка*, *газоўка* (разм.); *гарнец* і вытворныя ад яго *гарчык* (памянш.), *гарцавы*; *гонта* і вытворныя *гонтавы*, *гантарэзка*; *гвалт* і вытворныя *гвалтоўны*, *гвалтоўна*, *гвалтаваць*, *гвалтаўнік*, *гвалтоўнікі*, *гвалціць*, *гвалціцца*, *гвалчанне*, *гвалтаванне*; *гуз* і *гузак* (разм.); *гіз* і *гізаваць*; *цуглі* і *зацугляць*, *зацугляны*; *джгаць* (разм.), *джыгаць*, *джыгануць*, *джгануць*, *джгнуць* і пад.; а таксама *ганталь*, *гарсэт*, *гергетаць* (разм.), *джыгіт*, *магерка*, *джыга*, *мадыгавацца* (разм.), *гіпс*, *гільза*, *гіль* (разм.), *гзымс* (абл.), фразеалагізм *даставаць гізунты* і іншыя. Дарэчы, рэкамендацыі слоўніка [5] да вымаўлення [g] у запазычаных словах не заўсёды тлумачацца наяўнасцю выбухнога [g] у мове-крыніцы. Так, напрыклад, у нямецкім слове *Hülse* 'гільза', у польскім *Hebel* 'эбель' першы гук не з'яўляецца выбухным [g].

Большасць вышэйпрыведзеных слоў з [g] – запазычаныя, аднак можна выявіць і іншыя сегментныя МП, акрамя названай А.І. Падлужным *[g]он(та) – [ɣ]он(ка)*. Гэта МП: *[g]арн(ец) – [ɣ]арн(уць)*, *[g]ант(аль) – [ɣ]ант(эль)*, *[g]арцав(ы) – [ɣ]арцав(аць)*, *[g]арч(ык) – [ɣ]арч(ак)*, *цуг[г](лі) – цу[ɣ](ам)* і іншыя. У прыведзеных сегментных МП гукі [g] і [ɣ] выконваюць сэнсаадрознівальную (фанематычную) функцыю. У якасці дыферэнцыяльных прымет выступаюць змычнасць [g] і шчыліннасць [ɣ] (спосаб утварэння).

З другога боку, як паказвае практыка, у мове носьбітаў беларускай літаратурнай мовы (мовазнаўцаў, настаўнікаў-беларусаведаў, пісьменнікаў, журналістаў, дыктараў радыё і тэлебачання, дзеячаў культуры) выразна выяўляецца тэндэнцыя да разыходжання з кадыфікаванай нормай вымаўлення многіх іншамовных слоў з [g], у прыватнасці, з фрыкатыўным [ɣ] вымаўляюцца словы *а[ɣ]рэст*, *[ɣ]іпс*, *[ɣ]ільза*, *[ɣ]іль*, *[ɣ]аза*, *[ɣ]азніца*, *[ɣ]азнічка*, *[ɣ]азоўка*, *[ɣ]азовачка*, *[ɣ]эбель*, а таксама ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту *[ɣ]узік* і некаторыя іншыя. З фрыкатыўным [ɣ] зафіксавана ў слоўніку [5] даволі вялікая колькасць запазычаных слоў: з нямецкай мовы *цугцванг* (шахм.) – у родным склоне *цуг[ɣ]цван[ɣ]у*, *цуг* – у родным склоне *цуг[ɣ]а*, вытворныя ад яго прыметнік *цугавы* і прыслоўе *цугам*, *грыф*¹ (частка струнных музычных інструментаў; рукаятка шаблі і іншай халоднай зброі), *гросбух*, *гросмайстар*, *гуталін*, *глінтвейн*, *грэйфер*, *гном*, *гардзіна*, *гастролі*, *граф*, *група*; з французскай мовы *грым*, *грымаса*, *грып*, *гудрон*, *гратэск*, *грыль*, *грыльях*, *грыф*² (пячатка з подпісам; афіцыйны надпіс або штамп на дакуменце, бланку), *гувернантка*, *грэна-дзёр*, *гравюра*, *гурман*, *гарнір*, *гарнітур*, *галерэя*, *гараж*, *гарант*, *гарантыя*, *гамбіт*, *гланды* (разм.), *глясэ*; з польскай мовы *гмах*, *глеба*, *грунт*, *гміна*, *гума*, *густ*, *гатунак*; з італьянскай *графіці*, *готыка*, *гратэск*, *гета*; з лацінскай *гравітацыя*, *генерацыя*, *генеалогія*, *генератар*, *генерацыя*, *геніяльны*, *глобус*, *грацыя*; з грэчаскай *графіт*, *гігант*, *гімнастыка*, *глаўкома*, *гастрыт*; з англійскай *гонг*, *гольф*, *гутапёрча*, *гангстэр*, *гrog*, *грызлі*, *грэйдэр*, *гібон*, *грэйпфрут* і многія іншыя запазычаныя з выбухным [g] у мове-крыніцы. Нельга не ўлічваць і шматлікія англа-амерыканізмы, якія запазычаны нашай мовай нядаўна і пакуль толькі некаторыя з іх зафіксаваны ў слоўніках: *гейм*, *гламур*, *герла* (жарг.) і г.д.

Пры запазычванні выбухны [g] у беларускай мове ў слабай пазіцыі асімілюецца ў сярэдзіне слоў і супадае з парным глухім на канцы слоў у слабай пазіцыі нейтралізацыі, дзе вымаўляецца глухі шчылінны [x], а не глухі змычны [к]: *цу[x]цван[x], гро[x]*. У моцнай пазіцыі гэтаму гуку [x] адпавядае фрыкатыўны [γ], паколькі тут чаргаванне яўна фанетычна пазіцыйнае: *цуццван[x] – цуццван[γ]у, цу[x] – цу[γ]а, гро[x] – гро[γ]у*. Пазіцыйнасць жа чаргавання [g] – [к] можна наглядна прадэманстраваць у наступных выпадках: *маз[g]і – мо[ск], ляз[g]аць – ля[ск], роз[g]а – роза[к]*. Пазіцыйнасць чаргавання асноўнага прадстаўніка [g] з алафонам [к] толькі пацвярджае сістэмнасць карэляцый [γ] – [x], [g] – [к] і прыналежнасць гукаў [g] і [γ] да розных асобных фанем.

Значыць, можна канстатаваць, з аднаго боку, наяўнасць у беларускай літаратурнай мове самастойнай цвёрдай звонкай фанемы [g], а з другога боку – адыход ад тэарэтычных кадыфікаваных рэкамендацый вымаўлення іншамойных слоў з гукам [g] у практычным выкарыстанні носьбітамі мовы многіх з такіх слоў, тэндэнцыю да выцяснення выбухнога [g], замены яго на фрыкатыўны [γ]. Пашыранасць з'явы выцяснення [g] у мове носьбітаў беларускай літаратурнай мовы і далейшае ўдакладненне рэкамендацый па вымаўленні іншамойных слоў з гукам [g] у слоўніках і граматыках патрабуе асобнага эксперыментальнага даследавання з выкарыстаннем спецыяльнага тэхнічнага абсталявання.

Што да карэляцыі гукаў [g] – [g'], то пазіцыйнае чаргаванне іх абмежавана: *маз[g]і – маз[g]оў, маз[g]авіты, маз[g]авы, маз[g]аўня, роз[g]а – роз[g]і, джы[g]а – джы[g]і, шва[g]ру – шва[g]ер*. Гэта дазваляе толькі ўстанавіць парнасць [g] – [g'] па цвёрдасці/мяккасці. Фаналагічна змычна-выбухныя [g] – [g'] па прымеце «цвёрдасць/мяккасць» не супрацьпастаўлены: адсутнічаюць не толькі МП слоў, але і сегменты. Таму гук [g'] – алафон цвёрдай фанемы [g]. У адносінах да фаналагічнай падсістэмы запазычаных і рэдкаўжывальных слоў, на якую часта робіцца агаворка пры выдзяленні фанемы [g], трэба адзначыць, што мяжа паміж гэтай падсістэмай і агульнаўжывальнымі словамі размываецца і выглядае даволі ўмоўнай.

Зразумела, што паміж фанематычнасцю [g] і [γ] і, скажам, [д] – [т] ці [з] – [с] ёсць розніца: карэляцыі фанем [д] – [т], [з] – [с] і падобных відавочныя: *дом – том, зала – сала*, а супрацьпастаўленне [g] – [γ] менш прадстаўлена ў беларускай мове. Фанему [g] можна лічыць новай, інтэрферыраванай (прыўнесенай) у беларускую мову, у якой яна знаходзіцца на стадыі станаўлення. Відаць, фанема [g] не зможа паўтарыць шлях, пройдзены ў свой час фанемай [ф], якая ўласціва таксама толькі словам іншамойнага паходжання: *[е]аза – [ф]аза, [е]он – [ф]он, [в]інт – [ф]інт*.

Такім чынам, на сённяшні дзень фанематычнасць выбухнога гука [g] пацвярджаецца наяўнымі ў мове МП, аднак, у той жа час, выяўляецца і выразная тэндэнцыя да замены выбухнога [g] у іншамойных словах фрыкатыўным гукам [γ], што ў будучым можа прывесці да страты выбухным [g] у беларускай мове статуса самастойнай фанемы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Падлужны, А.І.* Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А.І. Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – С. 67.
2. *Крывіцкі А.А.* Фанетыка беларускай мовы / А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мінск: Выш. школа, 1984. – С. 101.
3. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы* / рэд. А.І. Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – С. 122.

4. **Беларуская граматыка:** у 2 ч. / рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск, 1985. – Ч. 1. – С. 11–12.
5. **Слоўнік беларускай мовы:** Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск, 1987.
6. **Тлумачальны слоўнік беларускай мовы:** у 5 т. – Мінск, 1977–1984.

S U M M A R Y

Different approaches to the phonemicity of the sound [g] in the Belarusian language are examined. The specific characters of the sound [g] phonemic status, its place in the phonological system of the Modern standard Belarusian language are discussed. The statement of the disparity between the codification of the pronunciation norms of many loan-words with the plosive [g] and its pronunciation usage among the Belarusians – the replacement of the plosive [g] by the fricative [ɣ].

Поступила в редакцию 30.07.2007